

БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

ЖОГОРКУ ӨНҮКТҮРҮҮ МЕКТЕБИ

Маданий мурастар жана гуманитардык илимдер бөлүмү

БОРБОРДУК АЗИЯ МАДАНИЙ МУРАСТАРЫ

Көркөм публицистикалык баяндамалар

Ыкыбал АЙДАРОВА

Айдарова Ы.

Борбордук Азия маданий мурастары. Көркөм публицистикалык баяндамалар /
Жооптуу ред.: Эльмира Көчүмкулова. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2022. –
48 б.

Маданий продукциялар сериясы

**Борбордук Азия Университетинин
Жогорку Өнүгүү Мектебинин
Маданий мурастар жана гуманитардык
илимдер бөлүмү**

© Борбордук Азия Университети. 2022

© Айдарова Ы. 2022

МАЗМУНУ

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ – МАДАНИЙ МУРАС	5
АЙЫЛ ТАРЖЫМАЛЫ. СОПУ-КОРГОН	9
КАМЧЫБЕКТИН ЧАПАНЫ ЖАНА УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ СООДА-САТЫК ИШТЕРИ	12
ЭЛЕТ ЖАШООСУ ЖАНА ЭНЕ КЕСИП	15
СЫРДУУ ДА, ЫЙЫК ДА.....	18
ЖАШ КУРАККА ЖАРАША – БАШ КИЙИМ. БАШ КИЙИМГЕ ЖАРАША – КЫЗ КААДАСЫ.....	23
КАЛЯК.....	36
ТУШ КИЙИЗ – ЖАКШЫЛЫКТЫН ТУМАРЫ	41

МАДАНИЙ ПРОДУКЦИЯЛАР СЕРИЯСЫ

Тарыхый жана маданий мурастарды изилдөө жана жандандыруу максатында Борбордук Азия Университетинин Маданий мурастар жана гуманитардык илимдер бөлүмү (ММГИБ) жаңы *Маданий продукциялар сериясы* деген долбоорун ишке ашыра баштады. Долбоордун максаты – маданий мурастарды изилдөөдө, элге жайылтууда жаратман-чыгармачыл ыкмаларды, заманбап мультимедиялык технология, визуалдык искусствонун мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонуу болуп саналат. Программанын алкагында үч түрлүү маданий продукция жаралат: салттуу өнөр жана баалуулуктарды чагылдырган **кыскаметраждуу даректүү жана анимациялык тасмалар** (5-10 мүнөттүк), театралдык искусство менен моданы айкалыштырган **музыкалык чыгармалар**, жана Борбордук Азиянын тоолуу аймактарын байырлаган элдердин тарыхын, нарк-насилин, нукура жашоосун баяндаган **көркөм публицистикалык баяндамалар**. Аталган продукцияларды жаратуу жана жалпы коомчулукка тартуулоо үчүн ММГИБ жаш чыгармачыл топтор (акын, жазуучу, журналист, музыкант, сүрөтчү, театр жана кино чеберлери) менен кызматташат. Бул алгачкы көркөм публицистикалык макалалар топтомунда кыргызстандык жаш калемгер, изилдөөчү Ыкыбал Айдарованын эмгектери сунушталмакчы.

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ – МАДАНИЙ МУРАС

Улуу Жибек жолу – бул эл аралык соода-экономикалык жана маданий карым-катнаштын жолу. Анын түптөлүшүн көпчүлүк окумуштуулар (Радкевич В. А., Ртвеладзе Э. В., Ставиский Б. Я) б. з. ч. II кылымдарда Кытай элчиси Чжан Цзяндын байыркы Ферганага болгон сапарына байланыштырат. Чжан Цзянь өзүнүн элчилерин Хотан, Давань, Бактрия, Индияга жиберип, кийин бул жерлерде континент аралык соода трассасы пайда болгондугу тарыхый булактарда жазылат.¹

¹ Табышалиев С. Кыргызстан на Великом Шелковом пути. – Б., 1992 г.

Улуу Жибек жолунун башкы нуктары Кыргызстандын аймагы аркылуу өтүп турган. Белгилей кетсек, Фергана жолу Заминден баштап Исфара Сохтан өтүп, Ош жергесине келген. Бул аймакта жол эки багытка бөлүнгөн. Биринчиси: Мады аркылуу Чыйырчык жана Талдык ашуусу менен Алай өрөөнүнө, андан ары Эркештамды көздөй багыт алган. Кербенчилер Эркештам аркылуу өтүшүп, Көк суу дарыясынын агымы менен Чыгыш Түркстанга чейин барышкан.

▲ Дароот-Коргон айылы, Чоң-Алай району, Ош облусу.
Фото www.foto.kg сайтынан алынган.

Улуу Жибек жолунун тоомунан орун алган алайлык кыргыздар соода-сатык иштерине активдүү катышып, Алай өрөөнү – эл аралык соода-сатык иштерин кызуу жүргүзүп турган аймак болгон. Товарлар Чыгыштан Батышты көздөй алынып келинип, негизги товар – жибек¹ болгон. Жибек өзүнүн жеңилдиги, көркөмдүгү, ошол учурда баасынын кымбаттыгы, ага болгон суроо-талаптын көптүгүнө байланыштуу узак аралыкка ташылуучу ыңгайлуу соода-сатык буюму боло алган. Ошол себептүү орто кылымдарда венециялык көпөс Марко Поло кербендердин жолун жибек деп атаса, «Улуу Жибек жолу» деп илимий термин катары 1877-жылы немец изилдөөчүсү Фердинанд фон Рихтгофендин «Кытай»² деген илимий эмгегинде колдонулган.

1 Жибек – жибек куртунун безинен бөлүнүп чыгуучу нукура (табигый) текстиль буласы. Мындай жип оңой боёлот жана бышык болот.

2 Фердинанд фон Рихтгофен. Китай. Результаты собственных путешествий. 5 томов. 1877-1911 гг.

Кербендер андан сырткары кытайдын атактуу фарфор идиштерин ташышкан. Илимий эмгектерде ал убакта кытайлар гана жука, шыңгыраган үндүү фарфорду жасай алган деп айтылат. Ал эми Индиядан көбүн эсе татымалдар, боёктор, түрдүү жыпар жыттуу шамдар, Ирандан күмүш кооздуктар келип турган. Борбордук Азиядан Кытайга териден, жүндөн жасалган ар кандай буюмдар (килем, туш кийиз, ат жабдыктары), аскер шаймандары, алтын күмүш жана асыл таштар жөнөтүлүп келген.

Учурда деле бул жол аркылуу соода-сатык иштеринен сырткары, мамлекеттер аралык дипломатиялык сүйлөшүүлөр, туризм, кол өңөрчүлүктө тажрыйба алмашуу иштери байма-бай жүргүзүлүп турат.

Ага мисал катары бул аймактагы ар бир кол өнөрчү өзүн Улуу Жибек жолунун бир бөлүгү катары санаарын айтсак болот. Анткени алар өздөрүн бир жагынан Жибек жолунда орун алган аймакта туулуп-өскөнү үчүн бул жолдун бир бөлүгү катары эсептешсе, экинчи бир жагынан алып караганда, жасаган буюмдарын сатыкка алып чыгып, кол иштерин токтотпой, үзгүлтүксүз улантып, жашоо-тиричилигин ушул жолдогу алака-катыш аркылуу ишке ашырып келе жаткандыктарын айтат. Ошондой эле алар бул жолду ата-бабадан калган маданий мурас катары кабылдашат.

Алай өрөөнү жана Көк-Суу дарыясы. ►

1. Фото Канат Шарипбековдуку.

2. www.khaydarkan.su

Алай районундагы Жошолу айыл өкмөтүнө караштуу Кердегей айылындагы кол өнөрчү **Гулбарчын Мадраимова:**

“ Маданий мурас жөнүндө ойлогондо оюма дароо эле Улуу Жибек жолу келет. Маданий мурас деген тарыхый жерлер, тарыхый инсандар, кол өнөрчүлөр, улуттук аспаптар, илгерки буюмдар, идиш-аяктар эмеспи. Жибек жолунун негизги максаты деле өлкөлөрдүн бири-бирине болгон мамилеси жана соода-сатыкты өнүктүрүү аркылуу кол өнөрчүлүгүбүздү өркүндөтүп, аларды башка өлкөлөргө таанытуу болгон.

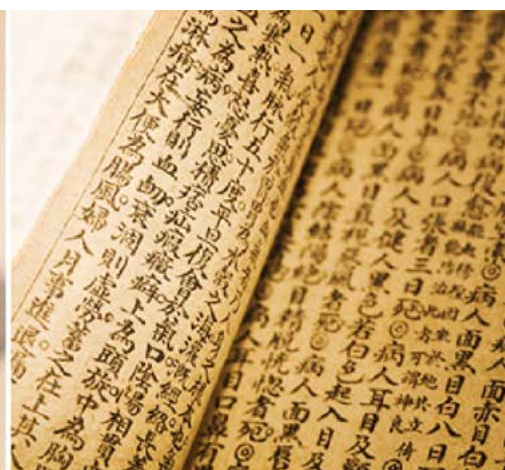
Мен кол өнөрчүлүккө кайрылып, ушул ишти аркалап калганыма аябай сүйүнөм. Кандайдыр бир деңгээлде өзүмдү маданий мурасты сактоого салым кошуп жаткан, Жибек жолу менен түздөн-түз байланышы бар инсан катары сезем, ”

– десе, «Курманжан Датка» тарыхый-этнографиялык музейинин директору **Алтын Молдокулова:**

“ Маданий мурасыбыз деп ушул музейде турган экспонаттарды эсептейм. Алардын ар бири ушул Жибек жолу аркылуу укумдан-тукумга өтүп, колдонулуп отуруп, биздин колго тийип отурат. Мен да өзүмдү музейде сакталып турган буюмдардын бириндей Жибек жолунун бир бөлүгү катары сезем. Анткени бул жол аркылуу алыстан ат арытып атайын музейди көргөнү келген туристтерге маданий мурастарыбызды таанытуу иштерине аз да болсо салымыбызды кошуп жатабыз деген ойдобуз, ”

– дейт. Демек, бул жолдо орун-очок алган ар бир жаран өзүн Улуу Жибек жолунун бир бөлүгү катары сезип, маданий мурастарды сактап жана улантып келе жаткан учурда кылым карыткан бул жолдогу маданий иштер өнүгүп, баалуулугун жоготпостон колдон-колго өтүп, улана берери айкын.

▼ Фото www.advantour.com сайтынан.

Сопу-Коргон айылы¹ ▲

АЙЫЛ ТАРЖЫМАЛЫ СОПУ-КОРГОН

Сопу-Коргон айылы Ош облусунун Алай районунда жайгашкан. «Сопу» (суфий) жана «коргон» (чыңдалган жай) деген сөздөрдөн турат.

Сопу-Коргон чеби Түштүк Кыргызстандын Алай өрөөнүндө Кокон хандыгы тарабынан 19-кылымда курулган. Айрым маалыматтарга караганда, Мадалы хан (Мухаммад Али хан) 1827-жылы ушул чепти курууга байрук бергендиги, коргонду (чепти) куруу иши анжыяндык Иса датканын көзөмөлү астында жүзөгө аштырылгандыгы айтылат.

¹ Фото «Академия Ош web» ютуб баракчасынан алынган.

Улуу Жибек жолунунда орун алган Алай өрөөнүндө Коккок хандыгы учурунда мындай үч чоң чеп (коргон): Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон жана Дароот-Коргон чептери курулуп, азыркы учурда алардын айрым гана элементтери сакталып калган. Тарых булактарында бул чептерди Кокон хандыгы алайлыктардан сестенип, ар убакта аскердик күчтөрүн чыңдап, бекемдеп туруу үчүн курулган деп айтылат. Улуттук Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондунда Сопу-Коргондогу 1827-жылы салынган Кокон чеби тууралуу айрым маалыматтар кездешет.

Сопу-Коргон атынын келип чыгышы элдик айтууларга караганда аталган айыл ээн талаа болуп, ошол талаада бир карапайым адам жашаган. Ал бак-дарактарды отургузуп, эгин айдап, айылды өз карамагына алат. Бул карапайым адамдын аты Сопу болот. Кийинчерээк аны отурукташа баштаган калк Сопу Кароолбек деп атап коюшат. Себеби ал ошол айылды кооруп, кароол, тактап айтканда күзөтчүлүк кызматты аткарган дешет. Сопу Кароолбек айылды таш дубал менен коргон сыяктуу кылып тосуп чыгат. Сопу-Коргон Улуу Жибек жолунан орун алгандыктан, кербендер өтүп бара жатып сөзсүз түрдө Сопу Кароолбектин үйүнө кирип ал-акыбалын, ден-соолугун сурап, кымызын ичип кетчү экен. Мына ушул себептер менен айылдын аты Сопу Кароолбек аттуу адамдан Сопу-Коргон деп аталып жүрөт десе, экинчи бир айтымдарда ислам маданиятын жайылтууга Улуу Жибек жолунун тогуз тоомундагы Сопу-Коргон айылы абдан ыңгайлуу жерден орун алгандыктан,

Сопу-Коргон – эң ириде рават борбору, демек, кербен жолунун очогу болгон. Мында каттаган кербенчилер үчүн суфизм агымынын окуулары маанилүү, таасирдүү болгондуктан, күчтүү, такыба сопулар бул айылда отурукташкан деп айтылып жүрөт. Аркы-терки тынбай каттаган кербенчилер бири-бирин ушул жерде күтүп, бул арада сопулук окууларга катышкан. Алар сопулардын жүргүзгөн окуулары үчүн атайын курулган таш коргондордо окушкан. Ошондонбу, айтор, «Сопунун коргонунда күтөбүз» деп белги коюп жүрүшүп, Сопу-Коргон деп аталып калган экен.

Алакандай чакан айыл болгонуна карабай, Сопу-Коргон айылы менен байланыштуу уламыштар айыл тургундары арасында эле көп айтылып келет. Мисалы, айыл аталышынан сырткары айтылуу Абу-Ибн-Сина алайлык Ботокөз сулууну айыктырып, аны катуу сүйүп калып, узак убакыт Сопу-Коргондо жашаган деген аңыз кеп эл арасында алигече айтылып келсе, ал эми Курманжан датка энебиз катуу сыркоологондо, сопукоргондук Короолбек улукмандык касиети менен айыктырганы эмгиче ооздон-озго өткөн оозеки уламышка айланган. Улуу Жибек жолунда соодагерлик менен алектенген кербенчилер узак жолдо ооруп-сыркоолоп калышса, алар бир нече күн Сопу-Коргондо айыкканча калышкан дешет. Анткени мында күчтүү табыптар, улукман, умай энелер, тамырчылар көп болгон.

Айыл тургундарынын байкоосунда сопулук окуулардын таасириби, айтор, сопукоргондуктар табиятынан эрктүү, билимдүү, дымагы күчтүү, өжөр келип, бул айылдан азыркы убакта деле улукмандар, зергерлер, шайыктар, мергендер, илимдүү молдолор, илимпоздор көп чыккандыгы айтылат.

1959-жылга чейин Сопу-Коргон айылы Алай районунун борбору болуп турган. 1935-жылы эл аралык Ош-Хорог автожолунун негизги базасы дал ушул айылга курулган. Сопу-Коргондо бүгүнкү күндө 371 түтүн үй-бүлө түтүтүн булатып келет.

▼ Сопу-Коргон айылы. Фото «Академия Ош web» ютуб баракчасынан алынган.

КАМЧЫБЕКТИН ЧАПАНЫ ЖАНА УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ СООДА-САТЫК ИШТЕРИ

Кыргыз элинин тарыхында эл уулу аталып, ата баркын, наркын улаган, калк ишенимин актаган, аздектеп салтын сактаган, калыстыктан жазбаган, журт кызматында жүргөн бир катар инсандар болгон.

Мындай тарыхый инсандардын сап башында Алай жергесинен чыккан Алымбек Датка жана анын уулу Камчыбекти айтсак болот. Атасы Алымбек Датка Асан-бий уулу Алай, Фергана өрөөнү эле эмес, Кокон хандыгына, Бухара эмиратына, Кытай, Орус империясына таанымал, чыгаан мамлекеттик ишмер, дипломат, мыкты эл башы болгону маалым. Алай жергеси Улуу Жибек жолунда жайгашкандыктан Алымбек Датка өзүнүн соода кербендери, кабарчылары, тыңчылары аркылуу аталган өлкөлөрдүн саясий, коомдук, социалдык-экономикалык жана маданий турмушунан кабардар болуп, көрөгөчтүгү менен аброюн арттырып турган. Анын таасирдүү болгондугунан улам тогуз жолдун тоомундагы Ош-Хорог жолун Орус империясынын Орто Азиядагы төбөлдөрү Алымбек датка аркылуу Кытайга кетчү кыска, коркунучсуз жана бажы пошлинасыз жолго айландырууну көздөшкөн.

Ата жолун улоого кызыктар болгон уулу Камчыбек жаштайынан эле атасы Алымбек Датка менен бирге эл аралап, жер кыдырып, анын соода-сатык жана эл аралык саясий иштерине аралашып келген. «Чек ара көзөмөлчүсүн жок кылды» деген күнөө менен 1895-жылдын 2-мартында Камчыбек Алымбек уулу дарга асылган. Бакма уулу Жаркынбайды кошпогондо Алымбек датканын Камчыбектен башка төрт уулу болгон: Абдылдабек (1837-1876-жж.), Баатырбек (1939-1985-жж.), Маамытбек (1843-1913-жж.), Асанбек (1849-1909-жж.).

Башка уулдарына салыштырмалуу Камчыбектин мүнөзү да атасын тартып чечкиндүү, бир айтканынан кайтпаган, оор басырыктуу болгон. Мүнөзү эле эмес, дене түзүлүшү да атасындай кең далылуу, узун бойлуу болгондугун Алай жергесиндеги «Курманжан Датка» тарыхый-этнографиялык музейинде сакталып турган анын чапанынан байкоого болот. Алсак, Камчыбектин чапанын ийиндеринин өлчөмү бир кулачтай кенен болсо, Абдылдабектики андан бир топ эле чакан көлөмдө.

Музейдин директору **Алтын Молдокулованын** айтымында:

“ Бул эки чапан музейдеги эң баалуу экспонаттардын катарын толуктайт. Музейде турган буюмдардын арасында Курманжан Датка жана анын үй-бүлөсүнө тиешелүү алты гана буюм болгон болсо, анын экөө ушул балдарынын чапаны. Калган төртөө Курманжан Датканын себине келген кол кабы, жайнамазы, тарагы жана элечегинин арткы гана бөлүгү эл арасында сакталып калып, музей ачылган кезде өткөрүлүп берилген. ”

Улуу Жибек жолу аркылуу соода-сатык иштери кызуу жүрүп, соодагерлердин кол-өнөрчүлүк иштерине тийгизген таасири чоң болгон. Айталы, Камчыбектин чапаны кыргыз эли колдонуп келген жүндөн эмес, өзгөчө матадан (материалдан) тигилген. Чапандын кездемеси башка өлкөдөн алынып келингендигин дароо байкоого болот. Демек, Улуу Жибек жолунундагы соода-сатык аркылуу кыргыз кол өнөрчүлүгүнө керектүү нерселер алынып, ал эми жергиликтүү калк тарабынан жасалган буюмдар башка жактарга жөнөтүлүп, соода-сатык иштери байма-бай жүргүзүлүп турган. Азыркы учурда деле кыргыз уз-чеберлери тарабынан жасалган килем, кийиз, терме ж. б. буюмдар башка өлкөлөргө Улуу Жибек жолу аркылуу жөнөтүлүп, алардан боёк, жип ж. б. у. с. нерселер алынып келинип, соода-сатык алакалары үзгүлтүксүз жүргүзүлүп келет.

1. Улуттук кийимчен кыргыз үй-бүлө, 1919-ж., www.foto.kg

2. Чапанчан кыргыз, 1930-ж., www.foto.kg

▼ 3. Курманжан Датка баласы Асанбек жана өзүнүн кызматчысы менен, www.foto.kg

ЭЛЕТ ЖАШООСУ ЖАНА ЭНЕ КЕСИП

Дүйнөдө канча кесип болсо, аны билимди издеп, илимди казып алабыз. Булардан айырмаланып энеден кызга, атадан балага өткөн мурас кесиптер да бар. Ал кесиптерди балдары ата-эненин кылганын көрүп жүрүп көзү канып, жасашып жүрүп колу көнүп, өздөштүрүп алышат. Ошондуктан кыргызда «ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычыт» дейт.

Энесинен көргөнүн ушул күнгө чейин кесип катары аркалап, өз жашоосунда пайдасын көрүп келе жаткан эже-сиңдилер Дилбар (48 жашта), Марал (46 жашта), Мээргүл (39 жашта) Нишановалар термени куруунун жол-жобосун, аны согууну, ар түркүн кооздук буюмдарын жасаганды апасына кол кабыш кылып жүрүп үйрөнүшкөн. Азыр бул эже-сиңдилер кол өнөрчүлүк жаатында биргеликте иш алып барышат. 70 жашты аркалап калган апасы кеңешчиси жана сынчысы болсо, улуусу Дилбар Нишанова термени куруп берет. Сиңдилери Мээргүл менен Марал Нишановалар аны согот. Энеден калган кесипти өздөрү эле эмес, алардын кыздары да аркалап келет.

“Кыздарым шаар жергесинде жогорку окуу жайда окугандыгына карабай, айылда жүргөн кездеринде куруп алып кетишип, бош убактыларында окуганча эле үйгөлөрүндө сого беришет. Биринчиден эне кесипти улантып кетсе, экинчиден өздөрүнүн каржы иштерине кошумча акча таап алышат,”

– дейт **Дилбар эже**. Ушул күнгө чейин эже-сиңдилер үй-бүлөсүн кол өнөрчүлүктүн аркасы менен багып келе жатканын да кошумчалайт:

“Апамдан үйрөнгөн бул кесибим мени жолдо калтырган жок. Себеби терменин кандай түрү болбосун (эки жүздүү, терме, кажары ж. б.) курганды да, сокконду да билем. Көпчүлүк айымдар кура албаган терменин татаал түрлөрүнүн баарын апамдан көрүп, өздөштүрүп алгам. Бала чагымда сого албай, же оюнга алаксып кетсем, апам терменин кылычы менен колума уруп койгон учурда ызаланып ыйлачумун. Бирок азыр ошентип жүрүп үйрөтүп койгонуна аябай ыраазы болом. Эне кесипти жакшы өздөштүрүү менен жошоодо өз ордумду таап, эл аралык көргөзмөлөргө катышып, үй-бүлөбүздүн кирешесин ушул жол аркылуу толуктап келе жатам.

▲ Дилбар, Марал жана Мээргүл Нишановалар

Энелер балдарына эч качан жамандык каалабасына өзүм эне болгон кезде ишендим. Көрсө бир кездеги колума шак этип тийген кылыч, келечек жолума килем болуп төшөлөрүн ал кезде аңдаган эмес экенмин... Эне кесипти үйрөткөн апам күн сайын рахматымды айтып келем. ”

– дейт терменин ар бир жибин эсептегенче куруп жаткан **Дилбар Нишанова**.

Эжесинин айткандарын толуктай **Марал Нишанова**:

“ Ар бир эле иштин өзүнө жараша түйшүгү болот. Оңой-олтоң иштин акыбети таттуу болбой калат. Бул иш биринчиден убактыңды, экинчиден ден-соолугуңду байкатпастан алып отурат. Термеге жип даярдоонун өзү эле чоң түйшүктүү иш болсо, соккон учурда белиң ооруп, көзүң талып чыгат. Бирок жыйынтыгын көрүп алып көз кубанып, жүрөк жылып, ага чейин тарткан түйшүктөр унуткарылып калат, ”

– дейт. Эне кесип аркылуу тапкан кирешеси менен балдарын багып, анын аркасы менен эл-жер көрүп, эне ишин жерге таштабай жолун улантып келаткан элеттиктердин жашоосу ары кызыктуу, ары түйшүктүү экени айтпаса да байкалып турат.

СЫРДУУ ДА, ЫЙЫК ДА...

Ийик ичке карай ийрилет, ичибизде бологой.

Адалат апа. Жашы 66да. Колунда ийик. Имерилте ийрип отурат. Ийик имерилип ийрилген сайын чар жайыт болуп бара жаткан оюм да жип сыңары чыйрала түшөт.

Улам кызыга ар кайсы суроону узатып, жообун күтөм. Өзүнүн жалпак тил менен түшүндүргөнчө, ийигин ийриген бир кылка кыймылы менен мени өзүнө арбап отурду. Чоң-алайлык апа канча жашында ийик ийригенди үйрөнгөнүн, ал кандай жыгачтан жасалаарын, кол өнөрчүлүктө бир да иш ийиксиз бүтпөсүн айтып берүүгө жетишти. Колундагы ийик кайненесинен калганын мындайча эскерип айтып жатты:

“ Мен келин болуп келдим. Кайненем бир түйдөк аппак кебез менен ийик кармап көшөгөгө кирди. Ордумдан туруп, ийиле салам салып, жүгүндүм. Кайненем жүзүмдөн өптү да, колундагы ийикти коомай кармап, колума берип жатып: «Балам, ата-энеңе (кайната, кайненеңе) пейилиң ак кебездей таза болсун. Билесиң, ийик ичке карай ийрилет, ал сыңары, иктеги сөз сыртка чыкпасын. Эгер ийикти сыртка ийрий турган болсоң, чыйраткан жибиң жанып кетет. Бул, демек, иктеги сөз сыртка чыкса, үй-бүлөнүн бекемдиги кеткени, ал нерсеге жол бербегин. Кыз бала уз-чебер болуусу шарт. Сен да көшөгөң көгөрүп, уул-кыздуу бол. Кыздарыңдын себин даярдап камдаган учурда, бул ийик сага кызмат кылган, чеберчилигиңди арттырган ак жолтой ийик болсун. Үй-бүлөбүзгө ийиктей имерилген ийкемдүү бүлө бологой», – деп батасын берип, ийикти белек кылды. Көрсө, бул – келин менен кайнененин таанышуу, кызды өз бүлөсүнө кабыл алуу салты экен. Көптү көргөн көрөгөч кайненем мени ушинтип өзүнө ийиги менен имерип алган. Ошондон тарта колумдан ийигим түшө элек. Кыз-келиниме термени, сепке керектелүүчү жиптерди ушул ийик менен ийрип келе жатам, ”

– дейт бирдей кыймылынан жазбаган **Адалат апа.**

Маңдайымдагы мээримдүү эне мага жомок айтып берип жаткандай эле туюлду. Сүйлөп бүткөнүндө гана өзүмө келип, кайнененин келинге ийик белекке берүү салты учурда жок болуп кеткенин ой-дүйнөмдө чагылтып өттүм. Бирок, бул Чоң-Алай өрөөнүндө ийик ийрүү, аны күнүмдүк жашоодо үзгүлтүксүз колдонуу унутта кала электиги кубандырды.

Ийикти карап турсаң жөпжөнөкөй, башында бир ташы бар таяк. Өзү кенедей болгону менен, аткарган кызматы кемедей. Аны менен кол өнөрчүлүк иштери гана илгерилебестен, аялзатынын мүнөзүнө, ден соолугуна да пайдасы чоң экенин баары биле бербесе керек. Ар бир ийримин тиктеп туруу – ойду бир жерге топтоого, айымдардын буркан-шаркан түшкөн кыялын бир калыпка салууга үндөсө, ийикти ийге келтирүү менен аялдын ар бир мүчөсү кыймылга келип, сымбаты келишимдүү сакталат. Бул боюнча:

“Дайыма кыймылда болгондугубуз үчүн, ашыкча салмак алуу деген ойго да келбейт. Ийик ийкемдүүлүктү талап кылат. Ийикти ийкемдүү ийрип отуруп, тулку боюңа назиктик касиети сиңип калат. Ал касиет – аялды көркүнө чыгарып турат, ”

– дейт **Адалат апа**.

Маегибиз уланган сайын иймерилген ийикти карап отуруп, андан аялдын образын көрө алдым. Ийик кыймылы токтосо, иш токтоп калгандай эле, аялдын кыймылы токтосо, жашоо токтоп калчудай туюлду.

◀ **Адалат апа**

▲ Буниса Термечикова, Чон-Алай өрөөнү, Сары-Могол айылы

Ийик – жашоону сүрөттөп берип жаткандай элес калтырды. Жашоодо канчалык ийкемдүү болсоң, ал ошончолук жеңил болчудай. Ар дайым аракетте болуу менен жүн жипке, жип кооз буюмга айланган сыңары, кыймыл менен гана чыйратылган жиптей бышып, турмушубузга тың болууну үйрөтүп жаткандай окшоштуктарды ойго салды.

▲ Бүзарбап Калбаева, Чон-Алай району, Кашка-Суу айылы

Ал эми ийикти ийрүү ыкмасы – жашоодогу максатка жетүү аракетибиз сыяктанды. Колунду канчалык бийик көртөрүп, ийикти туура шилтеп ийриген сайын, жип ошончолук узун жана кооз болгондой эле, максатың канчалык бийик болуп, ага карай туура кадам шилтеген сайын, багынткан ийгилигиң ошончолук узак мөөнөттүү жана көркөмдүү болот...

ЖАШ КУРАККА ЖАРАША –
БАШ КИЙИМ

БАШ КИЙИМГЕ ЖАРАША –
КЫЗ КААДАСЫ

“ Бул маалыматтарды буга чейин эч кимге айткан эмес элем. Жакынкы аралыкта китебимди чыгарам деп ошого жазып-даярдап жаткам. Бирок эми силер атайы кыргыздын каада-салты тууралуу изденип, кыздардын баш кийимдери тууралуу сурап келгениңерден кийин казынамдагы маалыматтарымдын бир кырын ачып берейин, ”

– деди биздин маектешибиз – акын, коомдук ишмер **Бүбүайша Арстанбекова**.

Улутубуздун уңгулуу билимдерин аркалап, бул багытта ар кандай аудиторияларга тренингдерди өткөрүп келаткан, учурда кыргыздын кыз-келиндерине арналган кызыктуу жана маңыздуу китепти жазып жаткан Бүбүайша эже салттуу, тектүү үй-бүлөдө төрөлүп-өскөн.

Кичине кезинен тартып кыз балага таандык баш кийимдердин баарын өз каадасы менен кийип өскөн каарманыбыз өзүнүн көөнөрбөс булагы болгон атасы менен апасынан уккандарын бүгүнкү баарлашуубузда аңыз кеп кылып куруп берип, улуттук баш кийимдерибиздин жалпы көрүнүшү кандай болгонун, жана аларда катылган маани менен сыры эмнеде экенин чечмелеп айтып берди.

Көрсө, кыздын төрөлгөндөн тарта турмуш жолуна аттанганга чейинки аруулугун, касиетин, аялзаттык табиятын кыргыз эли анын баш кийимдери аркылуу сактап, ушундай ырым жолдору менен эле алардын кыз-кыял мүнөзүн, адатын, жүрүм-турумун, ургаачылык сыны менен сыпатын турмуштун чоң жолуна калыптап, ошону менен терең тарбия-таалимди терең сиңирип коюшчу экен.

Салттуу, тектүү үй-бүлөдө төрөлүп, бала кезден кыз балага таандык баш кийимдердин баарын өз каадасы менен кийип өскөн Бүбүайша Арстанбекованын өзүнүн көөнөрбөс булагы болгон атасы менен апасынын айткандарын аңыз кеп кылып курган төмөндөгү баянына назарыбызды бөлөлү.

КИЙИМДЕРДИН СЫР-МААНИСИН КИЧИНЕМДЕН ТААНЫЙ БАШТАГАМ

“Атам менен апам өздөрүнүн ата-теги жагынан да, тай теги жагынан да укумдан тукумга өтүп келген улуттук каада-салт, үрп-адат менен жашап, аларды жазбай карманышты. Алар сүйлөсө сөздөрүндө сөөлөт, келбетинде каадасы бар эле. Мына ошондуктан мени да кийген кийимимен тартып, дүйнөтаанымыма чейин нукура кыргыздын дүйнөсүндө тарбиялашты.

Бу дүйнөдөн көздөрү өтүп кеткен атам Арстанбеков Кулу 1902-жылы, ал эми апам Сали кызы Салима 1913-жылы туулган эле. Атам биздин Өзгөн районунун Зергер сельсоветинин төрагасы болсо, апам өмүр бою үй жумшунун камында болду.

Мен эркек балдардын арасында жалгыз кыз болуп, беш жашыман тарта кыргыз баш кийимдерин, улуттук көйнөктөрдү, сырт кийимдерди кийип чоңойдум. Аларды апам өзү тигип, саймасын сайып берчү. 3-класска чейин «эмнеге эле мени ушинтип кийгизе бересиңер, эмне үчүн мен баардык кыздардай кийинбейм» деп бирде чечип салып, бирде кийип жүргөн болсом, андан кийин чечпей кийип калдым. Себеби, апам ар бир кийимдин жарашыгын, маанисин, сырын айта баштагандан тартып унчукпай калгам. Ошентип, улуттук кийимдердин сыр-маанисин кичинемден тааный баштагам. ”

«НАРИСТЕ» ЖАНА «ПЕРИШТЕ» СӨЗДӨРҮНҮН МААНИСИ

«Көк асаба» журналынын беттерине жарыяланган бул баш кийимдердин баарын тең мен кыз кезимде кийип чоңойгом. Анын айрымдарын апам өз колу менен тигип арнап кийгизсе, айрымдары тай-энемден апама, апаман мага өткөн таберик. Ошондо эсептей келсек, баш кийимдеримдин арасында жүз жылдан ашуун убакыттан бери келаткандары бар.

2020-жылдын күз мезгилинде атайы туулган жерим Зергер айылына барып келип, баш кийимдеримдин баарын алып келдим да, аларды жууп-тазалап, оңдоп-түзөдүм. Жасалышы, кооздолушу өз ордун жоготпой, мен бала кезде кандай кийсем ошол боюнча сакталды. Болгону, айрым баалуу таштары, күмүштөрү жоголуп, өтө эскирип жарабай калган нукура тери-кезде мелери алмаштырылды.

Кыздардын баш кийими тууралуу сөз баштаардан мурда, алгач, «наристе» жана «периште» деген сөздөрдүн маанисине токтоло кетейин. Кыргызда бала төрөлгөндө уулду да, кызды да периште деп аташат. Ал эми баланын кыркы чыккандан кийин уул наристе деп аталып, кыз болсо – периште деп аталган боюнча калат. Бул периште сыпаттамасы аялдарды өмүр бою коштоп жүрүүчү улуу касиет. Себеби, аял төрөгөн сайын бир өлүмгө барып кайра келип, адамдан адамды жаратканда арууланып, периштеге айланат дешчү.

Ал эми эркек бала эмне үчүн наристе? Бул деген – «нар изде», «нар изденет» деген маани. Башкача айтканда, эркек андан ары изденип, чоңойгон сайын жоопкерчилиги чоңоюп, үй-бүлө күткөндө аны багып, камкордук кылып, эл-жерин коргоодо да милдети чоң болот, ошондуктан ал өмүр бою «изденип жүрөт».

Апамдын эркек балдарын эркелетип айтканы:

*Нар көтөрүп, нар издеп,
Намысты коргоп берээрим.
Ата наркын карманып
Элбагар болот береним.*

*Балам-балам, арстаным,
Байге-соорун тапканым.
Куржун толо алтынды
Канжыгага басканым.*

*Арстаным менин, наристем,
Ак калпак кийгизет.
Ала-Тоонун шумкары,
Алп Манастын урпагы
Экендигин билгизет.*

*Арстаным менин, уланым,
Ата-текти улаарым.
Кыргызды душман беттесе,
Кыл чайнап каршы тураарым.*

*Боз ингенге нар жүктөп,
Боз жорго минсе оолукпайт.
Боз бала, бозой болгондо,
Болочогун толуктайт.*

*Кара ингенге нар жүктөп,
Карагер минсе оолукпайт.
Каруусу катып бой жетсе
Казынасын толуктайт.*

Ал эми кыз балага кыргыздар кол көтөрбөй, периштедей аяр мамиле кылып ба-
пестеп жүрүп өстүргөн.

2 ЖАШТАН 5 ЖАШКА ЧЕЙИНКИ КУРАК – ПЕРИШТЕ. БАШ КИЙИМИ – ТОПУ

“ Бул менин 2 жашымда кийген, апам тигип берген топу. Нукура кебезден токулган кездемеден жасалган. Ошондо бул топунун тарыхы 1962-жылга барат. Ал эми топунун чекесиндеги саймасын тай-энем сайгандыктан, ал 1915-жылдарга таандык. Топуну мен 2020-жылы өз небереме кийгиздим. ”

5 ЖАШТАН 10 ЖАШКА ЧЕЙИНКИ КУРАК – БЕШ КӨКҮЛ. БАШ КИЙИМИ – КЫЗ ТАКЫЯ

“ Беш көкүл кезимдеги, жайында жана күзүндө кийген кийиз такыям. Жээктелиши апамдын өз колу менен жасалып, ал «жүгүртмө» деп аталат. 1966-жылдарга таандык. Төбөсү – кызыл маржан. Ал эми күмүштөрү тай-энемден калган. ”

Илгерки убакта кыз беш жашка чыкканынан тартып чачы беш көкүл болуп өрүлүп жүрчү. Эң алгачкы жолкусунда каадасы менен тууган-туушкандарды чогултушуп, жашы эң улуу байбиче ырым-жырымы менен көкүлдү өрүп, анан кыз такыясын кийгизип, ошондон тарта «беш көкүлү жайнаган, периштеси ойногон кызды» беш көкүл деп атай башташчу.

“ Кышында кийилчү кыз такыя (үкү тебетей) суусардын же болбосо койдун териси менен жээктелип, жылуу болот. Азыркы оңдоп-түзөө иштеринде жээктеме терисин алмаштырдык. Баш кийимдеримдин оң жак четинде бир эле үкү тагылгандыктан: «А эмне үчүн бир эле үкү? Эмнеге ал үкү төбөгө бекитилген эмес?» деп сурасам: «Ал деген сенин үч эркектин арасындагы жалгыз кыз экениңди баяндап турат», ”

– деп түшүндүргөн эле апам. Ал эми тебетейдеги күмүш-зер «эне белги – эн белги».

Апамдын айтуусу боюнча, эгер үй-бүлөдө жалгыз кыз эле төрөлүп башка бир туугандары болбосо, анда **кыз такыянын** чокусуна бир гана үкү коюлуп, а эгер эркектердин арасында жалгыз кыз боло турган болсо, анда бир даана үкү баш кийимдин оң жак капталына бекитилет. Ал эми көп кыз төрөлгөн үй-бүлөдө канча кыз болсо, ошончо үкү төбөсүнө коюлчу. Үкүнүн саны үй-бүлөдөгү кыздардын санын билдирип турса, анын биринен сала экинчиси секиче болуп катары менен жайгашышы – кыздардын үй-бүлөдө улуусу, кичүүсү дегендей ордун туюнтуп турчу.

Бул үкү тебетейимдеги негизги маани-сыр – эки тарабындагы төрт катар кызыл маржанда. Сегиз – бул чексиздиктин, түбөлүктүүлүктүн белгиси эмеспи. Демек бул, эненин кызына болгон «Бактың чексиз, түбөлүктүү болсун» деген тилегин билдирген. Ошентип, түбөлүктүүлүктү башына кийгизген.

10 ЖАШТАН 15 ЖАШКА ЧЕЙИНКИ КУРАК – СЕКЕЛЕК. БАШ КИЙИМИ – КЕП ТАКЫЯ

“ Бул кеп такыяны 1920-жылдары тай-э-нем апам арнап тиккен экен. Апам аны 1976-жылы оңдоп-түзөп мага кийгизген. Кебез-чыт кездемеден тигилген, жазы жээ-ги жана кулакчыны кийизден жасалган кеп такыянын төбөсүндөгү эки катар мончок жаңгак жыгачынан жасалып, анан кызылга боёлгон. ”

Кеп такыядагы түрдүү мончоктор, топчу жана башка жасалгалар жөн эле кооздук үчүн тагылган эмес. Мунун кадалышынын өз жолу бар: кыздын кырк чачын өргөндөн кийин чоң апасы, тай-энеси, айылдын аттуу-баштуу байбичелери, жакын туугандары, колу-коңшулары бирден нерсе алып келип тагып, кызга каалоо-тилектерин арнап, акыл-насаатын «кулагыңа күмүш сырга» деп айтып бата беришкен. «Демек, сенин кеп такыяңда жети атандан таркагандардын бататилеги бар» дечү ыраматылык апам.

Кыргызда «Кызга кырк үйдөн тыюу» деген макалды туура чечмелебестен, кызга кырк үйдөн чыга калып тыюу салат деген маалыматты таркатып, кыздарга басым көрсөткөн учурлар кездешет. Негизинен андай эмес, кырк үйдөн кеп-кеңеш, ак бата берилип, тилегин айтышкан.

Кеп такыя аркылуу секелек куракта кыздын мүнөзү, табити туура багытта калыптанып, суйкайган кыз болуп чыга келет. Демек, кеп такыянын түпкүрүндө катылган философия – бул кыз баланын өткөөл куракта «кыз кыялын» өөрчүтүү аркылуу өзүнүн ички туюмун угуп, өзүн-өзү таанып билүүгө үйрөтүү. Бул куракта кызга өзгөчө мамиле жасап, ага карата айтылган терс маанидеги жаман сөздөрдү, туура эмес пикирлерди кабыл алдыртпай, оюн таза бойдон сактап калуу, өзүнүн максатына жетүүдө нук-багытын туура тандоого өбөлгө түзүп берүү.

«Бозойдун акылы жетилгиче, секелектин сезими жетилет» дейт. Секелек курактагы кыздын акыл-эси токтолуп, өзүнүн көзү жеткен нерселерди зиректиги менен билип жасай баштайт. Бул учурда кызда эркелик кыялдын чабыты токтоло элек болсо да, өзүн бой жеткен кыздай сезип, эркелигин сын көз караш менен карап баалай баштайт.

Мен чачымды кыркка өрдүрүп, кеп такыямды кийип, ошол өткөөл куракта аны башымдан түшүрбөй, сайманы колумдан алыстатпай, саймага гүлдөрдү, тоолорду, бүркүттү, Умай эненин элесин түшүрүп сайып баштагам. Көрсө, ошол кезден «кыз кыялы» деген учур калыптанып, сенин кыялың күндөн-күнгө өөрчүйт экен. Мына ошондуктан бул курактагы кызбийкечтер сырттагы терс, жаман сөздөрдү, ушак-айыңдарды кабыл албасын, келечегин элестетип, кыялданып, аруу-таза ой баксын деп, символикалуу түрдө дейбизби, энергетикалык жактан дейбизби – биздин акылман, кемеңгер элибиз кеп такыяны кулакчындуу кылып, ошол кулакчындуу кеп такыя аркылуу аруу дүйнөсүн аздектеп сактап, ошондой тиле-кырым менен кийгизишкен.

Кеп такыя сени ушак таркаткандан коргойт, ушакчы болбоого үндөйт дешкен. Апам айтчу эле: «Эгер секелек сырттан уккан жаман сөздөрдү айтып келсе, анда энеси кеп такыясынын кулакчынынын ичине бир кабат кездеме каптап тигип койчу. Бул деген, жаманды укпай ошол уккан жериңде таштап кел деген эненин эскертүүсү, тарбиясы болгон» деп. Кызынын өткөөл курагында эне аны аябай катуу көзөмөлгө алган. Азыр мына ошондой бир четинен аяр да, бир четинен бекем да көзөмөл, тарбия жана түшүнүшүү болбогондуктан, жаш кыздар депрессия, стресс, суицид дегендерге кабылып жатышат.

“ Кеп такыянын арткы көрүнүшүндөгү ай төгөрөк илме сайманы апам өз колу менен сайган: он бир даана ай төгөрөк ааламдык касиет-кудуретиңдин калыптанышы дейт эле апам. Ал эми төмөнүрөөк жагына кийизден чач өрүм кылып өрүп тагып, ал өрүмдүн баш учун өзүнүн кемселинен үзүп алган топчу менен бекитип койгон эле. Ушуларды кадап жатып кобурап, Кудайдан менин өмүр-бактымды жана көптөгөн тилектерин айтканы эсимден эч качан кетпейт, бейиши болгур алтын апамдын. ”

16 ЖАШТАН ТАРТА – БИЙКЕЧ. БАШ КИЙИМИ – БИЙКЕЧ ШӨКҮЛӨ

“ 16 жаштан 18 жашка чейинки кырк өрүм чачтуу кыздарды «бийкеч» деп аташат да, ашыкча шуру-мончоктор кадалбаган, кыздын өз кыялындагы бир өңчөй оймо менен жол-жол боло сайылган шөкүлөнү кийгизишет. Бул кийиз шөкүлөнү мен суук учурда кийсем, жайкысын жука түрүн кийчүмүн.

Мен кийип жүргөн учурда бул **бийкеч шөкүлөнүн** үкүсү оң капталында болуп, үкү да, жээктемеси да нукура-табигый эле. Андан бери 45 жыл өткөндүктөн алар эскерип, бузулуп, азыркы жаңыртуу иштеринде биз төбөсүнө жасалма үкүнү коюп, жана жээктемени да жасалмага алмаштырып койдук. ”

16 жаштан 18 жашка чейинки аралыкта кыз кыялы токтолуп, турмушка даяр боло баштаган убагы. Бул мезгилде кыздын бийлесе бийге, ойносо жаштык оюнуна тойбой турган «бийкечтик доору» болот. Бийкеч кезинде кыз бала өзүнүн болгон кыялын кыймыл-аракетине чыгарып, мүнөзүн кылык-жоругу менен көрсөтө баштайт. Жеке оюн ачык билдирүүгө өтөт. Бийкеч болуу өтө оор курак. Кыз доору бийкечтик доордо жетилген болот.

Бийкеч бул мезгилде өңү-түсүн караганга, өзүнө жарашыктуу кийимдерди бапестеп тандап кийгенге өтөт. Эгер ушул «бийкечтик доордо» ата-эне кызы менен сырдашпаса, аны түшүнө албаса, кыздын психологиясына доо кетиши толук мүмкүн.

18 ЖАШТАН ТАРТА – СЕЛКИ. БАШ КИЙИМИ – СЕЛКИ ШӨКҮЛӨ

“ Селки шөкүлө ак тойдун шөкүлөсүнөн бир аз жапыз, конус формасында болуп, кызыл кыжымдан сыртталып тигилчү. Буга чейин айтылгандай, үй-бүлөдөгү кыздардын санына жараша төбөсүнө ошончо үкү коюлчу. Бул шөкүлө мага тийиштүү болгондуктан, оң капталына бир гана үкү бекитилген. ”

Бул жаш куракта да кыздын чачы кырк өрүм болот. Селки доордун аруулугун сактап калган кыз – коомчулукта жогору бааланып-баркталган. **Селки шөкүлө** кыздын аруулугуна болгон аяр мамилени айкын көрсөтүп, шөкүлөнүн бийиктигинин өзү эле кол жеткис, аруу дегенди айгинелеп келген.

«Бийкечтик доордон» «селки дооруна» өтүп, бул куракта кыз селкилдеп, сөз көтөрө албай турган кез болот. Апасы «ай айланайын, жуучу келип жатат» десе, кызы «мен эрге тийбейм, ким айтты тийет деп, али эрте, койгулачы, уккум келбейт» деп сиркеси суу көтөрбөй турган убагы болот. Ошентсе да, селкинин бул жаш курак доору кыздын күйөөгө даяр болуп калган кези. Ал куракта кыз өзүнүн сулуулугун, келбетин, баскан-турганын көзөмөлдөп, боюн түздөп, өз келбет-келишимин, өзүнүн сөзүн, күлкүсүн өзү аңдып, аярлап, сыланып жүрүп калат. Ошентип, эл ичинде өзүн үлгүлүү, сулуу, сыпаттуу көрсөткөнгө аракет кылат. Селки куракта кыздарга көп адам ашык болот. Келин кылып алууга куштар болгондордун саны артып, жуучулар келе баштайт.

«ЭНЕ ШӨКҮЛӨ» ЖЕ «АКЫЛ УЯ» ШӨКҮЛӨСҮ

“ Кыз акылга толуп, турмуш курууга, эне болууга даяр болуп калган учурда, кайын журтуна аттанганга чейин кийе турчу шөкүлө. «Эне шөкүлөнү» кыздын энеси сөзсүз түрдө өз колу менен жасаган. Анын көп шөкөттөлбөгөнүнүн да сыры бар.

Менин бул шөкүлөм тай-энемден апам 1931-жылы берилген экен. 1979-жылы апам оңдоп-түзөп мага кийгизген. ”

Эне шөкүлөнүн маңдай жагы гана зер-күмүш, баалуу таштар менен бир аз шөкөттөлүп, «эне белги – эн белгиси» коюлат. Анын бийиктиги селки шөкүлөдөн бир аз бийик болот. Өңү көбүнчө жашыл болгон. Бул түс жаштык куракты туюндурган. Эне шөкүлө төркүнүнө кайрылып келген эмес. Ал кыздын сандыгында өзүнүн кызына деп сакталып коюлган.

“ «Эне шөкүлөнүн» (же «акыл уя» шөкүлөсү) арткы бөлүгү эч бир сайма, мончок, күмүш менен кооздолбойт. Ал эми төбөсү капкак сыңары төгөрөк келип, мунун өзү – «төгөрөктүн төрт бурчу» дегенди билдирет дешкен. Убагында мен кийип жүргөндө бул шөкүлөнүн «капкагынын» астынкы ички бетине апам баалуу таш, зер, мончокторду кадап, анан аны «жаап» тигип койгон эле. ”

Апамдын айтуусу боюнча, бул шөкүлөнүн «Акыл уя» деген наамы бар экен. 1930-жылдары ыр-кесе, сармерден, кыз-жигиттердин айтышы, ак-чөлмөк жана башка улуттук оюндарда жаңылмач айтуу, табышмак таап, акыйнек айтышып, апам эл арасында жеңишке ээ болгондо тай-энеме айылдын алдыңкы байбичелери «Кызың сулуу да, акылдуу да болуп бой жетиптир. Эми «акыл уя» шөкүлөсүн кийдиришиң керек дешиптир. Ошондо тай-энем апамга ушул шөкүлөнү өз колу менен жасап кийгизген экен. Апам болсо мага «эне белги – эн белгини» тагып, «эне шөкүлөсү» деп кийгизген. Эгер кыз кийин өзү кыздуу болбой калса, кайнене болгонунда уулунун кызына – небере кызына өткөрүп берчү.

Эне шөкүлөнү кийүүдөгү дагы бир маанилүү нерсе – болочоктогу кайын журту өз каадасы менен кызга сөйкө салууга келген кезде, кыз «эне шөкүлөсүн» кийип чыкчу. Кызга сөйкө салынган соң кайненеси бир байлам ак жоолукту салып, муну менен ак ниеттикти, кутту, касиетти азыр карманып кал деген тилек менен «кыздын башын байлап», анан эки тарап тойдун ай-күнүн белгилеп, «эне шөкүлөнү» болсо кайын журту өздөрү менен кошо алып кетишчү. Кыздын энеси кудагыына бир карын майды, бир тоголок балды кошо берчү. Аны алып кеткен кудагыы: «Эне көргөн кыз ала турган болдук, башын байлап келдик» деп, бал кошулган сары майды туугандарына оозандырчу. Бал менен майды да нарктуу, барктуу, эн белгиси менен эне шөкүлөлүү келин алган байбиченин аралаштырганы шарт болгон.

АК ШӨКҮЛӨ – КЫЗ УЗАТУУ ШӨКҮЛӨСҮ

“ Ак шөкүлө – аты айтып тургандай эле ак түстө, кыргагы суусардан же болбосо койдун терисинен болуп, узуну башка мурунку эки шөкүлөдөн бир топ бийик болот. Андай болгонунун сыры – «эне болуу эң бийик» деген маани-маңызды камтыганы, эне болууга жана бийиктикке карай кадам таштап жаткандыгынан кабар берип турганы. ”

Ак шөкүлө башка шөкүлөлөрдөн жүзжапкычы менен айырмаланып турат. Ал шөкүлөгө алгач сол тарабынан гана жарты жүзжапкы жабылат да, кыздын чачы эки өрүм болуп өрүлөт. «Кыз көрдү» каадасында кыз өз жүзүн түгөйүнө гана ачып көрсөтөт. Бул, «жарымым сенсиң, эми жанымдын жартысын толукта» деген маанини билдирет. «Кыз көрдүдөн» кийин кыздын жүзжапкысы жеңелери тарабынан бүтүндөлөт. Тактап айтканда, жарты жүзжапкыны алып, ордуна бүтүн жүзжапкы коюлат. Ошентип, кыздын жүзү толук жабылып, бул – «жарты элеңер, мына эми бүтүн болдуңар» дегенди туюнтат.

Бүтүн болсун жартыбыз,
Кубаналы жалпыбыз.
Миң жылдык куда бололу,
Сый-урмат болуп артыбыз.

Баяндуу болсун кудалар,
Нарк-насилдүү салтыбыз.
Ак бата берип коёлу,
Алакан жайсын калкыбыз!

– деп бата тилеп, кыз бүтүн жүзжапкы менен ата төрүнөн кайын журтуна узайт. Бул шөкүлөнү эне колунан келишинче зер буюмдар менен кооздоп, ак ниеттүү келин болсун деп ак маржан, ак бермет менен, кыздын касиети, аруулугу сакталсын деп кызыл маржан менен шөкөттөйт. Суук көздөн, жаман сөздөн сактап жүрсүн деп көз мончокту шөкүлөнүн көрүнбөгөн жерине тагышат. Андан сырткары, атайын күмүштөн коңгуроо да жасатылат. Анын табышмактуу себеби, «кыз көрдүгө» келген кайын журтуна кыз ийилип жүгүнгөн сайын коңгуроодон үн чыгып, бул үндүн акырын же катуу чыгышынан көсөм-көрөгөчтөр келин болчу кыздын канчалык ийкемдүү экенин жана чын дилден, ак ниеттен ийилип жатабы ошонусун байкашчу. Кыз узатууда кийген ак шөкүлөнү – келинди өз үйүнө төркүлөткөн учурда эжеси сиңдисине алып келип берет. Эгер келин өз үйүндө жалгыз кыз болсо, анда кайын-сиңдисине тартуу кылат. Кайын-сиңдиси да жок болсо, бир туугандарынын кыздарына калтырат.

КАЛЯК

Кыргызстандын түштүгүндө, Чоң-Алай районунун Сары-Могол айылында жайгашкан «Уз-Даткалар» коомдук бирикмеси кыргыздын түштүк аялзатына тийиштүү «Каляк» аттуу баш кийимин бир нече жылдан бери изилдеп келет. Изилдөөлөрдүн натыйжасы менен коомдук бирикменин мүчөлөрү түштүктүн сегиз уруусуна тийиштүү калякты таап, ороп чыгышып, аларды «Мурас» топтому (коллекциясы) деп аташкан.

Мен «Уз-Даткалар» коомдук бирикмеси менен таанышкан убагымда алар менен чакан маек куруп, каляк тууралуу төмөнкү маалыматтарын алдым.

Жаш курагы алтымыштардагы Тумарбү апа өзүнүн шуруларын, азем буюмдарын улам-улам аяр сылап коёт. Ушул көрүнүштүн өзүнөн эле бул апа зер жасалгаларына өзгөчө мамиле кылаарын байкадым. Жанына акырын басып барып, апанын кийип турган калягы, жасалгалары тууралуу сурасам, булар өз энесинен калган таберик буюмдары экенин айтты.

“ Башымдагы каляк апамдан калган асыл буюм. Аны мен турмушка чыгып жатканда апам өз колу менен шөкөттөп жасалгалап, кийгизип узаткан. Андан бери жарым кылымдай убакыт өтсө да, азыр эле жасап бергендей аяр мамиле кылам. Апам жасап берген буюмдарга анын колу тийгени үчүнбү, айтор, булар мага аябай ыйык сезилет. Ошол себептен аздектеп, аяр мамиле кылып сактап келе жатам, ”

– дейт **Тумарбү апа** кымбат жасалгаларын кармалап. Анан ал сөзүн улап, каляк тууралуу буларды да чечмелеп айтып берди:

“ Турмуш жолуна узап жаткан кызга калякты оротоордо сөзсүз түрдө аны үлгү боло турган нарктуу байбичеге тапшырыш керек. Ар ким эле орой берген болбойт. Түгөйү менен көп жыл бою бирге түтүн булатып келаткан, бала-чакалуу, канат-бутагы жайылган, эл ичинде урмат-сыйлуу байбиче ороп берүүсү шарт. Себеби, бул ырым «алган жарың менен көп балалуу, бактылуу-таалайлуу болуп, узак өмүрдү бирге сүр, башың бүтүн болсун» деген тилекти камтыган ырым-жырым. ”

Кийинки маектешим **Түрсүн ападан** каляк тууралуу мындай маалыматтарды алдым:

“ Кыз турмушка чыккан учурда барган жериндегилер кыздын азем жасалгаларынан алардын жашоо-шартын, атасынын колунда бар же жогун, апасынын уз-чеберчилигинин деңгээлин айттырбай билишкен. Кыздуу үй-бүлө каляктын ар бир бөлүгүнө кылдат мамиле кылып, кыз бой жеткенге чейин колдорунан келишинче шөкөттөп жасалгалаганга үлгүрүүгө аракеттенишкен.

Каляк – кооздук үчүн эле кийилген эмес. Айталы, эгер сагак кулакты ысык-сууктан сактаса, оромдун учу шуштугуй болуп турганы жүзүңдү күндөн, кышкысын шамалдан калкалаган. Ал эми чач кептердин күмүштөн жасалгаланганы тулку бойду түз алып жүргөнгө жана бел ооруларын болтурбаш үчүн алдын алса, сагактагы шурулар антибактериалдык милдетти аткарып, жугуштуу оорулардан, күмүштөр аялдарды көкүрөк, ашказан ооруларынан сактап турган. ”

Жогорудагы кызыктуу маалыматтарды толуктап, «Уз-Даткалар» коомдук бирикмесинин жетекчиси **Шарипа Ташкулова** эже да каляк боюнча төмөнкүлөрдү айтты берди:

“ «Каляк» сөзү эки маанини туюндуруп турат. «Калла» сөзү «баш» дегенди билдирсе, «ак» дегени «кездеме» дегенди түшүндүрөт. Бул түшүнүктүн өзү эле тоонун, бийиктиктин образын берет. Буга далил катары, биринчиден, анын оромдорунун аска-зоого окшош болуп турганы болсо, экинчиден, калякты кийип, турмуш жолуна аттанып жаткан кызга тоодой болгон жоопкерчилик жүктөлүп жатат деген маани камтылып турат.

Изилдөөлөрүбүздүн негизинде, каляк XVvIII кылымдан XX кылымдын ортосуна чейин абдан өнүккөнүн, баш кийимге кызыгуу ошол мезгилде абдан күчтүү болгонун, кызын турмушка узаткан ар бир эне өз колу менен даярдап, аны таберик белек катары беришкенин аныктай алдык.

Ал эми учурда каляктын эл тарабынан күндөн күнгө жакшы кабыл алынып жатканына күбө болуп, биз анын келечеги бар экенине жана мындан ары да биз көздөгөндөй жанданып кетерине, коомчулукка жайыла берерине ишенимбиз чоң болууда. ”

Ооба, жогорудагы терең ойлорго баам салсак, мындай чоң философияны камтыган баш кийим кыз балага ары таберик болсо, ары жашоосунун даңгыр жолуна аттанда ата-энесинин аруу тилектерин камтыган бата, башка буюмдардан өзгөчөлөнүп энеден кызга өтүүчү улуу мурас экендиги талашсыз.

Көрсө, «Баш кийимиңди жоготконуң, башыңды жоготконуң» деген улуулардын айтканы да жөн жеринен эмес тура. Демек, баш кийимдин баркын, баасын, ага катылган маани-мазмунду билмейин, жашоодогу башка нерсенин да баркына жете албайсың. Ошол себептен, башка бүлөгө тукум улаганы, учугун узартканы бараткан кызга эне тилеги менен жасалган каляк – жашоону маңыздуу улантуу үчүн караңгыда жол көрсөткөн шам чырак болуп берүү милдетин аткарган экен.

ТУШ КИЙИЗ – ЖАКШЫЛЫКТЫН ТУМАРЫ

Апамдын сандыгын ирээттеп жатып, түбүндө оролуп жаткан матага көзүм түштү. – Апа бул эмне? деп сурам. – Туш кийиз¹ кызым, биздин учурда ар бир кыз бала турмушка чыкканда себине кошуп берчү. Бул менин туш кийизим. Саймасын өзүм сайгам, азыр колдонулбай калгандыктан сандыкка салып койдум, – деди...

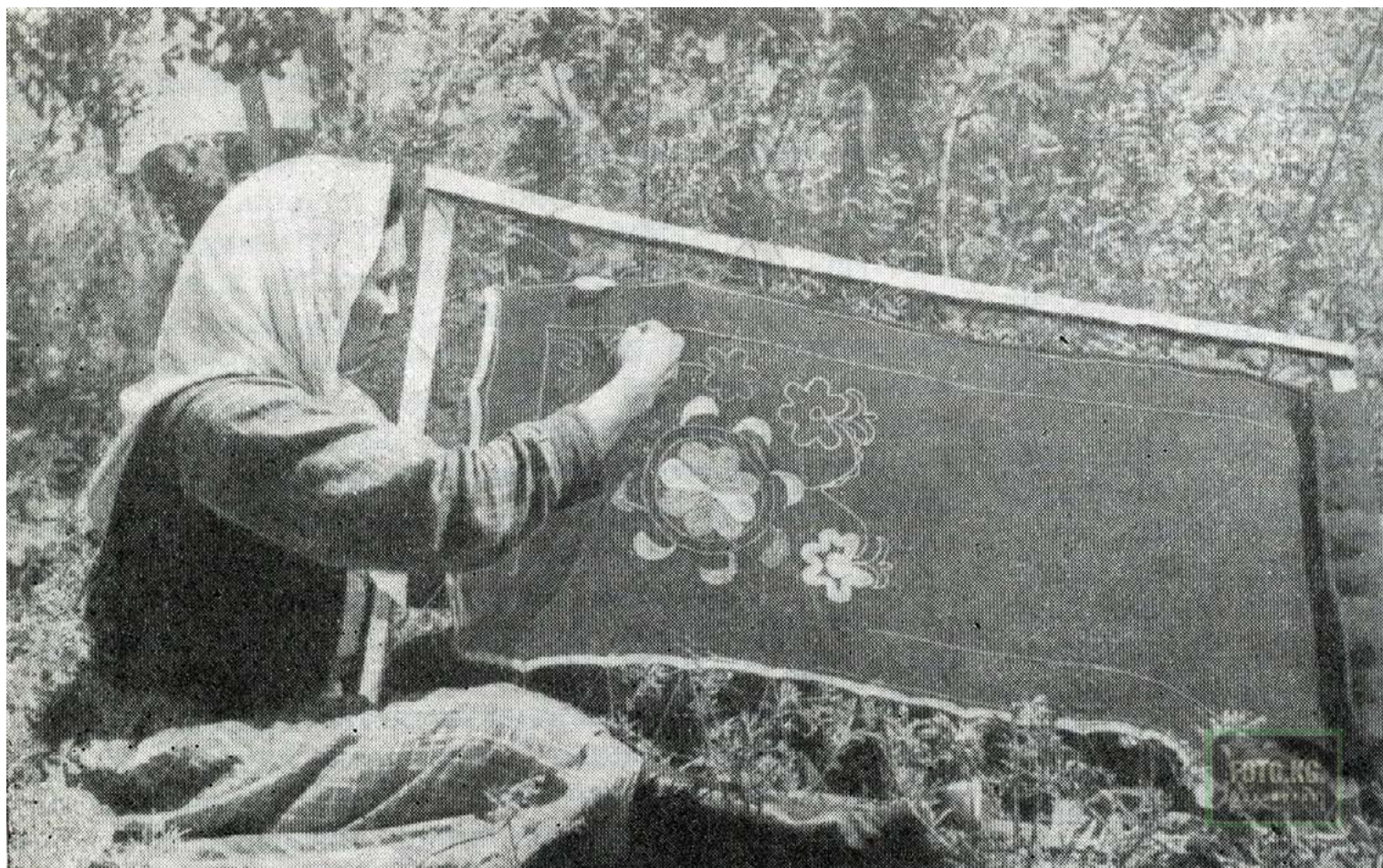
¹ **Туш кийиз** – боз үйдүн тушуна, керегеге, там үйдүн дубалына тартылган, саймаланган кооздук буюм. «Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия», Бикек 2003.

Апамдын туш кийизинин саймаларына суктанып, кайра сандыкка салып жатсам, апам: «туш кийиз колдонулбай калды, төшөк кылып салсамбы дейм, бирок ага көзүм кыйбай жүрөт» деп, туш кийиздин колдонулбай калганына кейиген. Кайра колдонула турчу буюмга айланса экен деген үмүт көздөрүндө байкалып турган. Ошол бойдон апамдан туш кийиз тууралуу кызыгып эч нерсе сураган эмесмин.

Андан бери бир топ убакыт өттү. Шаарда жүрүп **Толсун** деген апа менен таанышып калдым. Апанын туш кийиз саярын угуп, ошол процессти көзүм менен көрүп, баарлашып келүү үчүн үйүнө бардым. Апа сайма сайганча, кызыктуу окуяларды айтып берип отурду:

“ Сайма сайып отурганда жанымда көп адам болсо деп эңсейм. Алар сайма сайбаса да, сайманын керемети аркылуу ой-чабыттары ойгонуп, жан дүйнөлөрү толгонуп, кол өнөрчүлүккө болгон баё сезимдери сергисе, аларга кошулуп мен да күч-кубат алам. Сайма сайып жатканымды көргөнү келгендерге кол өнөрчүлүк тууралуу билгендеримди жомоктотуп айтып берип, кызыгуусун арттырганга аракет жасайм. Кызыккандар, таңдангандар, үйрөнгүсү келгендер көп. ”

▼ Туш кийизге сайма түшүрүү учуру, www.foto.kg сайтынан.

▲ Толсун апа

Апанын ар бир кыймылына көз салып отуруп, айтканга оңой, көргөн көзгө жеңил көрүнгөн кол өнөрчүлүктүн бул багыты бир топ эмгекти, чыдамкайлыкты жана убакытты талап кыларын байкадым. Уз-чеберлер иш бүткөнчө сайманын ар бир элементине шайкеш келчү түстөрдүн үстүндө иштеп, көөдөндөрүндөгү ой, тилек-максаттарын жеткире билүү үчүн саймалардын ар кандай түрлөрүн ойлонуп-толгонуп жатып жаратып, айтор, бир топ изденүү этаптарын баштан кечиришет тура. Бирок, *«ар бир этаптын өз түйшүгүнө жараша жан дүйнөгө азык тартуулоочу өзгөчө касиети бар»*, – дейт Толсун апа:

Кол өнөрчүлүктөгү мындай түйшүк артынан келген рахатты – ишти өз колуң менен баштап, ошол учурду жашап көрмөйүн сезбейсиң. Сайма саюу учурунда өзүмдү башка дүйнөдө жүргөндөй сезем, күнүмдүк көйгөйлөр унутулат. Жиптер менен бирге өзүмдү Ааламдын ажырагыс бүтүндүгүндөй туям. Ички туюм аркылуу дүйнөнүн кооздугун саймага түшүргөн кезде көңүлүм көтөрүлүп, жан дүйнөм ырахатка бөлөнүп, иш үстүндө эс алууга шарт түзүлөт. Албетте, ар бир уздун өзүнүн дүйнө таанымына, ой жүгүртүүсүнө, кыялкечтигине жараша бөтөнчөлүктөрү болот. Адамдын көз жоосун алган кооздукту жаратуу ыкмалары биздин өнөрдүн салттуулугун, баалуулугун, өзгөчөлүгүн аныктайт. Уздар көркөмдүк табитине, чеберчилик дараметине жараша сайманын түрүн ойлоп таап, кооздуктан кооздукту жаратып сайышат. Сайма дүйнөсүнө сүңгүп кирип кеткен соң, жан дүйнөгө руханий ырахат тартууланып, алар менен баарлашып жаткандай сезимде болосуң. Сайма саюу аркылуу ойлоруң арууланып, жан дүйнөң тазаланат десем, дагы да жеткиликтүүрөк болсо керек.

Саймачылар жасап жаткан иши менен ажырагыс гармонияда болуп, аларга жандуу зат катары мамиле кылгандыктан, апаларыбыздын тээ илгери сайган саймасы сынынан кетпей сакталып калса керек ээ, апа?

“ Кыргыз саймасынын бөтөнчөлүгү – анын бышыктыгы. Анын сыры – тыгыз сайылгандыгында. Чоң энелерибиздин, таенелерибиздин качандыр бир кармаган саймалары күнү бүгүнкүдөй жаркырап турат. Кездемеси эскirse да, саймалары өчпөгөн, бажырайган боюнча сакталып калган. Урпагына мурас калтырган таберик бул буюмдан сарамжал аялзатынын илеби туюлат. Туш кийиз – өзүнө кубанычты, жылуу сезимдерди камтыган казына. Ал казына энелердин жүрөгүнөн чыккан. Эне мээримин, эне тилегин, эне сүйүүсүн, эне каалоосун камтыган буюмдун өмүрү кантип анан узун болбой койсун, кызым. ”

▼ «Кийиз дүйнө» фондунан алынган сүрөт.

▲ «Кийиз дүйнө» фондунан алынган сүрөт.

Толсун апанын бул жообунан улам качандыр бир кезде үйдүн ички бөлмөсүнүн төр тарабында илинип турган туш кийиз көз алдыма элес-булас элестелди. Колдонулбай калгандан тарта апамдын туш кийизди аспиегтеп сандыкка салып алгандыгын эми түшүнгөндөй болдум.

Кебимди андан ары туш кийиз жасабаган биздей адамдар, көз майы кетип сайган апаларыбыздын саймасынан өздөрүнө эмне ала алаарына кызыктым.

“Аларды карап турсаң кандай керемет жана көз суктанткан кооздук, эс ала түшөсүң. Туш кийизден сайган адамдын энергиясы байкалып, жакшы тилектердин илеби сезилип турат. Ал эми өзүң сайып баштаган учурда жакшы ойлор, аруу-тилек жана бийик максаттардын курчоосунда болосуң. Ошон үчүн сайылган туш кийиз таза энергиясы, кооздугу менен адамды өзүнө тартып турат. Чеберчиликке дыкат мамиле кылган адамдар туш кийизди көргөндө апаларыбыздын үнсүз добушун угуп, саймалар менен ички дүйнөсү аркылуу сүйлөшүп, аларда катылган аруу тилектерди көөдөн менен сезип, уздардын мээриминин ыргагына кошула алышат,”

– деди жанымда турган жипти алып берип койчу деген ишарт менен **Толсун апа**.

▼ «Кийиз дүйнө» фондунан алынган сүрөт.

Апа саймадан көзүн албастан мени менен сүйлөшүп жатты. Аны менен маектешип отуруп, туш кийиздин биздин жашоодогу орду чоң экенине ынандым. Анткени, анын үнүнүн угулбаганы гана болбосо, оюларында бүтүндөй бир философия жаткан саймалар – түшүнгөн кишиге сүйлөп да, өзүнө камтыган маалыматты айтып да берет.

Жерге салынбастан, атайын үйдүн төрүндө гана баркталып илинип турчу туш кийиздин учурда кайрадан жанданып келе жатканы ар бирибиздин көкүрөгүбүздү ойготуп, мурас калган өнөрлөрүбүздү сактап, улутту улут катары кармап турган өзөктөрүн кемитип албаганга үйрөтүп келе жаткандыгы кубандырат. Туш кийизди сактап, төргө илип коюп эле тим болбостон, аны жашап, жашата билүүгө белсенсек, маданий мурастарыбыздын өмүрүн мындан да узарткан болоор элек.

Туш кийиз – нарктуулугун, барктуулугун жоготпой, жамандыктан сактап, жакшылыкты жалгап келе жаткан – тумар.

Маданий мурастар жана гуманитардык илимдер бөлүмү
Жогорку Өнүгүү Мектеби
Борбордук Азия Университети

Бишкек – 2022

